

RYSZARD JADCZAK

WILEŃSKI EPIZOD W DZIAŁALNOŚCI FILOZOFICZNO-PEDAGOGICZNEJ LUDWIKA CHMAJA

Uniwersytet Wileński, wskrzeszony w 1919 roku pod nazwą Uniwersytet Stefana Batorego, przez niemal cały okres swej międzwojennej działalności borykał się z Sopotami kadrowymi. Przyczyn było wiele, ale zasadniczo wydaje się panować jednak w niektórych kręgach opinia o prowincjonalności tego uniwersytetu, nie dającej, przy niedogodnościach warunków życia materialnego i kulturalnego ówczesnego Wilna, pełnej satysfakcji naukowej. Stąd też zdobycie specjalistów i utrzymanie stałej obsady wielu katedr narażało na kłopoty. Dotyczyło to m. in. Wydziału Humanistycznego.

Jednym z problemów, który przez długi czas nie mógł doczekać się pozytywnego rozwiązania, było obsadzenie zajęć z pedagogiki. W związku ze spodziewanym ustąpieniem z katedry, ze względu na wiek, Mariana Massoniusa, który obok filozofii wykładał też pedagogikę, Tadeusz Czeowski przedsięwziął kroki zmierzające do powołania na katedrę pedagogiki Stefana Szumana. Mimo podjętych przez niego starań, objęcie przez Szumana katedry w Wilnie napotykało na przeszkody, a w 1928 roku został on powołany na katedrę psychologii pedagogicznej w Uniwersytecie Jagiellońskim.

Zajęcia z pedagogiki prowadził więc nadal Massonius, który wprawdzie w 1932 roku przeszedł na emeryturę, ale i potem odbywał jeszcze zleczone wykłady i wyczenia. Równocześnie nie jednak trwały starania o pozyskanie odpowiedniego kandydata na katedrę. W tej sprawie wysłano w listopadzie 1937 roku, zgodnie z obowiązującymi wówczas procedurami, ankiet do kompetentnych profesorów filozofii, psychologii i pedagogiki¹. Nadeszło 13 odpowiedzi, z tego w dwóch nie wskazano żadnego kandydata. Na podstawie 11 odpowiedzi Komisja pedagogiczna ustaliła następującą listę kandydatów: Bogdan Suchodolski, Ludwik Chmaj, Józef Chałasiński, Kazimierz Sobiński. W ankietach padały też nazwiska Ludwika Jaxy-Bukowskiego, Mieczysława Ziemnowicza, Sergiusza Hessena, Teodora Geigera. Z analizy dokumentów wynika, że nazwisko Chmaja wystąpiło na pierwszym miejscu dwukrotnie (Sobieski, Zawirski) i na drugim miejscu dwukrotnie, za nazwisko Chałasińskiego na pierwszym miejscu trzykrotnie (dwukrotnie razem z Suchodolskim) i na drugim miejscu trzykrotnie. Suchodolskiego na pierwszym

¹ Państwowe Centralne Archiwum Litwy. *Akta osobowe Ludwika Chmaja*, opis 5 IV B, dzieło nr 294. Odnosząc się do problemu obsady katedry w Wilnie, przywołuję, jeżeli tego inaczej nie zaznaczono, materiał z tego właśnie zbioru.

miejscu wskazały dwie osoby (Tatarkiewicz i Szuman), a ponadto dwukrotnie jeszcze wystąpił na pierwszym miejscu razem z Chałasińskim. Sołnicki uzyskał dwa wskazania na drugim miejscu i dwa na trzecim. Warto tu wspomnieć, że kandydatura Chmaja była już wysuwana przy próbie obsady katedry filozofii po Wincentym Lutosławskim. Ówczesny system kształcenia powodował, że przedstawiciele takich nauk jak filozofia, psychologia, pedagogika i socjologia, legitymowali się wspólnymi i powszechnie uznawanymi umiejętnościami, mogli ze sobą zarówno współpracować, jak i konkurować do katedr uniwersyteckich. Nie było w tym nic dziwnego, zwłaszcza, że wielu badaczy pracowało równolegle na kilku polach, ogłaszając stosowne rozprawy.

Większość opinii w sprawie obsady katedry pedagogiki w USB była dołapadarna. Wskazywano w nich w pewnej kolejności kandydatów, odwołując się niekiedy do ich prac i kwalifikacji. Kilka jednak opinii szerzej odnosiło się do kandydatur, z charakterystyk ich publikacji, działalności badawczej i dydaktycznej, a także ogólnej postawy. Opinie nadsyłane przy okazji rozpisywanych ankiet, poza informacjami o konkretnych osobach, często wiele mówi o preferencjach stosowanych przez różnych badaczy oraz stosunkach panujących w poszczególnych środowiskach i dyscyplinach naukowych. Otwarcie konkursu było szansą zwłaszcza dla docentów, którzy, ze względu na ograniczoną liczbę katedr, długo niekiedy musieli oczekiwać na ustabilizowanie swej pozycji w nauce. Uzyskanie poparcia osób, do których uczelnie zwracały się z prośbą o opinię, było tu bardzo pożyteczne, gdyż analiza ankiet pozwalała niekiedy na stwierdzenie istnienia takich faktów.

W opiniach odnoszących się do Chmaja zwraca się uwagę na liczne jego publikacje z różnych dziedzin, jakie ukazały się do 1938 roku, głównie w czasopiśmie filozoficznych i pedagogicznych. Dotyczyły one zarówno źródłowych studiów nad arianizmem polskim w konfrontacji z racjonalistycznym i europejskim, studiów z zakresu historii filozofii ze specjalnym uwzględnieniem XVII w., oraz studiów z zakresu pedagogiki.

Jeśli chodzi o Chałasińskiego, to wskazywano na jego prace z dziedziny socjo-pedagogiki. Tak np. Bogdan Nawroczyński pisał: „Charakterystycznym twórczości Chałasińskiego jest empiryzm. Gromadzi on i porządkuje fakty pedagogiczne, wskazując ich zależności od warunków społecznych. Nie ogranicza się tylko do badania szkoły, lecz poświęca baczną uwagę o wiacie pozaszkolnej”. O Suchodolskim zaś wyraził opinię, że jest on teoretykiem kultury, zwracającym szczególną uwagę na zagadnienia wychowania. „Jest również ze studiów swoich historykiem literatury polskiej, wiskaz jednak skłonno okazuje do badań systematycznych ni historycznych. W twórczości swej pedagogicznej zmierza do pogłębienia zagadnień przez wskazywanie ich związku z najwytowniejszymi zagadnieniami

współczesnego życia kulturalnego”. Tadeusz Kotarbiński wskazał na Chałasińskiego: „ze względu na wyczuwanie tego nurtu życia społecznego - czego daje niewtpliwe dowody, na pozytywne metody jego pracy socjograficznej oraz ze względu na zdrowy, rzeczowy, na wnikliwej znajomości życia oparty, trzeźwy sposób o ludziach i rzeczach”. Władysław Tatarkiewicz zaś pisał o Sołnickim, że ten „posiada gruntowne przygotowanie filozoficzne i wieloletni praktyk nauczyciela gimnazjalnego. Jest autorem znanego podręcznika logiki oraz szeregu rozpraw z dziedziny filozofii jak i pedagogiki”.

Komisja pedagogiczna (Czechowski, Konrad Górski, Jan Oko, Massonius), na posiedzeniu w maju 1938 roku po przeprowadzonej dyskusji nad kandydaturami Suchodolskiego, Chmaja, Chałasińskiego i Sołnickiego, postanowiła wystąpić (trzema głosami za) do Rady Wydziału z wnioskiem o mianowanie Chmaja. Odrzucono wnioski - ze wskazaniem na Chałasińskiego - przygotował Czechowski, bo na posiedzeniu Komisji tylko on się za te kandydatury opowiedział.

W dokumentach przesłanych przez Ludwika Chmaja do USB, w tym w *Curriculum Vitae*, czytamy, że urodził się on 15 lutego 1888 roku w Głogowie koło Rzeszowa jako syn Marcina i Marii z Jaroniów. Po ukończeniu szkoły powszechnej w Głogowie, uczęszczał w latach 1900-1908 do rzeszowskiego gimnazjum, po czym zapisał się na studia filozoficzne w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, które ukończył w roku 1912. Jesienią tego roku objął stanowisko zastępcy nauczyciela w IV gimnazjum w Krakowie. W 1914 roku uzyskał w Uniwersytecie Jagiellońskim tytuł doktora na podstawie pracy *Wolzogen przeciwko Descartesowi*. W 1916 roku złożył egzamin nauczycielski z filozofii, języka greckiego i łacińskiego.

Z chwilą wybuchu wojny Chmaj wprawdzie zgłosił się do „Strzelca”, ale ze względu na wadę serca nie odbywał służby wojskowej. Po wojnie uzyskał stanowisko nauczyciela w I gimnazjum im. B. Nowodworskiego, gdzie pracował do czasu powołania go na katedrę do Wilna. W 1930 roku habilitował się z historii filozofii w Uniwersytecie Jagiellońskim na podstawie rozprawy *Rozwój filozoficzny Kartezjusza*² i został docentem prywatnym. Jego starania o katedrę w Krakowie spotkały niepowodzenia, m. in. ze względu na racjonalistyczno-wiecki charakter głoszonych wówczas poglądów. W roku 1930 otrzymał z Funduszu Kultury Narodowej stypendium na studia naukowe za granicą. Odbywał je w Berlinie, Lipsku, Paryżu oraz w Holandii, a ich przedmiotem były, z jednej strony, dzieje kartezjanizmu w Europie, z drugiej zaś, prąd pedagogiki współczesnej.

Wśród pozostałej liczby prac Chmaja, opublikowanych do czasu objęcia katedry w Wilnie, 11 rozpraw ukazuje, na podstawie materiału rękopiśmianego,

² L. Chmaj: *Rozwój filozoficzny Kartezjusza*. Kraków 1930. Autor przedstawił rozwój poglądów Kartezjusza do r. 1637, tj. do wydania *Rozprawy o metodzie*.

wpływ Braci Polskich na umysłowo m. in. Spinozy i Grotiusa (drukowane głównie w czasopiśmie „Reformacja w Polsce”). Dowodem uznania dla jego studiów nad Grotiusem było powołanie Chmaja na członka Międzynarodowego Komitetu do spraw wydania pism Grotiusa. W monografiach o Marcynie Ruarze³, Andrzeju Wiszowatym⁴, Samuelu Przyppkowskim⁵ znajdujemy, obok materiału historycznego, wyczerpującą analizę doktrynalną stanowiska filozoficzno-religijnego, zajmowanego przez arian.

Do prac Chmaja z dziedziny historii filozofii należą 12 jego publikacji, głównie poświęconych myśli Kartezjusza (w tym przekłady jego prac: *Prawidła do kierowania umysłem; Poszukiwanie prawdy, Namiar ci duszy*), ale także Hegla, Maine de Birana, Bergsona, drukowane m. in. w „Przebiegu Współczesnym”, „Przebiegu Filozoficznym” i „Kwartalniku Filozoficznym”. Wreszcie z zakresu pedagogiki Chmaj opublikował 11 prac, których przedmiotem byli m. in.: Alfred Adler, John Dewey, Emil Durkheim, Stanley Hall. Tu warto wymienić dwa artykuły, w których pisze on na temat idei wychowania państwowego. W artykule z 1934 r. pt. *Współczesna polska myślenie pedagogiczne*, wychowanie państwowe, za którym się opowiada, definiuje jako: „naukę o budownictwie, o organizacyjnym i gospodarczym ujmowaniu zjawisk życia”. W Polsce przemawiają za nim względy społeczne, polityczne, kulturalne, tradycjonalistyczne i charakterologiczne. „Późność romantycznego idealizmu osobowości ze współczesnym realizmem pracy w twórczym dynamizmie życia społecznego” to - według Chmaja - treść polskiej myśli wychowawczej⁶. W tekście z 1937 r. pt. *Granice realizmu w wychowaniu* krytykuje koncepcje „realizmu pedagogicznego”, które główny swój cel upatrują w przystosowaniu dziecka do rzeczywistości, tj. takie jego urobienie i ukształtowanie, by mogło ono całkowicie podołać jej wymaganiom. Zdaniem Chmaja, celem wychowania winno być natomiast kształcenie twórczej osobowości. „Była jednostka osiągnęła swój kształt czysto ludzki i stała się osobowością, należy upatrywać w niej nie ródka, ale cel wszelkiej pracy wychowawczo-kulturalnej, należy rozbudzać w niej *twórczą kontemplację* i pogłębiać życie wewnętrzne, albowiem jedynie w twórczej kontemplacji zdobywa człowiek wizje nowych wartości”⁷.

W momencie rozstrzygnięcia kandydatury Chmaja na katedrę do Wilna, drukowała się jego obszerna praca pt. *Prąd i kierunki współczesnej pedagogiki* (Warszawa 1938). W referacie na Radę Wydziału szeroko omawiano właśnie tę publikację siłą prac Chmaja, upatrując w niej zarys jego własnej

³ Tenże: *Marcin Ruar. Studium z dziejów racjonalizmu religijnego w Polsce*. Kraków 1921.

⁴ Tenże: *Andrzej Wiszowaty jako działacz i myśliciel religijny*. Kraków 1922.

⁵ Tenże: *Samuel Przyppkowski na tle prądów religijnych XVII wieku*. Kraków 1927.

⁶ Tenże: *Współczesna polska myślenie pedagogiczne*. „Zręb” R. V, L 18, 1943 r., s. 12 i 14.

⁷ Tenże: *Granice realizmu w wychowaniu*. „Kultura i Wychowanie” R. IV, z. 3, 1937, s. 147.

„fizjonomii filozoficznej i naukowej”. Z innych prac pedagogicznych Chmaja zwrócono szczególnie uwagę na artykuły pt. *Spór o pedagogik*, w którym scharakteryzował dwa stanowiska teoretyczno-pedagogiczne, a mianowicie „idealizm humanistyczny” Bertranda Russella i „nacjonalistyczną pedagogikę” Ernsta Kriecka. Pracę tę zakończył Chmaj następującym wnioskiem: „Jeśli ludzkość nie ma państwa ofiar wyuzdanych nam i tno ci politycznych, należy odrzucić «mechanistyczną koncepcję doskonałości», nie interesując się jednostką jako taką, wyznaczając jej jedynie rolę kółka w maszynie, a przyjmując koncepcję humanistyczną osobowości, traktując każdą jednostkę jako coś posiadającego pewne wewnętrzne możliwości, zdolne rozwinąć się w kształt zachwycający; inaczej mówiąc, należy realizm Kriecka przepoić idealizmem Russella”⁸. Słowa te uznano w referacie za wyznanie wiary samego Chmaja.

Odnosząc się do ogólnej postawy Chmaja, w referacie na Radę Wydziału przygotowanym przez Konrada Górskiego, wskazano: „Jest to uczyony o bardzo rozległej skali zainteresowań historycznych w zakresie kultury, filozofii i pedagogiki, przy czym ten ostatni dział skupił teraz wyłącznie jego uwagę. Chmaj rozporządza bardzo dużą skalą erudycji, swobodnie włada historyczno-filologicznymi metodami badania. W zakresie pedagogiki jest wyznawcą kierunku humanistycznego, który wysuwa jako najwyższy cel wychowania - osobowość człowieka; niemniej Chmaj odnosi się z dużym zainteresowaniem do wyników wszelkich innych systemów pedagogicznych, umiejętnie wyciskając je dla pogłębienia i rozbudowania kierunku, któremu sam poświęca się. Niezależnie od stanowiska, jakie może nabyć wobec poglądów, reprezentowanych przez Chmaja, trzeba stwierdzić zdumiewającą pracowitość tego uczonego, czego wyrazem niezwykle bogaty dorobek naukowy, składający się bez wyjątku z rzeczy solidnie opracowanych, z prac obfitych w materiał naukowy, zebrany samodzielnie, nowy i cenny. Pracownictwo to jest tym więcej godną uwagi, że autor, nie zajmując dotychczas katedry uniwersyteckiej, nie mógł posługiwać się przy zorganizowaniu swej pracy naukowej tymi ułatwieniami i środkami, jakie normalnie stoją do dyspozycji profesora uniwersytetu”.

Rada Wydziału Humanistycznego na posiedzeniu w dniu 27 maja 1938 roku poparła kandydaturę Ludwika Chmaja (na 13 głosów - 9 za) i on został mianowany postanowieniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dniem 30 sierpnia tego roku profesorem nadzwyczajnym pedagogiki w USB. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego określiło jego obowiązki: „z zakresu nauczania na co najmniej pięć godzin wykładów i dwie godziny wieczór tygodniowo w ciągu całego roku akademickiego, lub wy-

⁸ Tenże: *Spór o pedagogik*, „Marchoń” R. I, z. 3, 1935, s. 502.

miar temu odpowiedni według zasady, i dwie godziny wicze odpowiadaj jednej godzinie wykłady”. W ten sposób ostatecznie zamkni ta została sprawa obsadzenia tej katedry. W swoich wspomnieniach Cze owski pisał: „Nie miałem te powodzenia przy obsadzeniu katedry pedagogiki, proponowałem kandydata o nastawieniu socjologicznym, aby wypełni luk w składzie Wydziału, w którym socjologia nie była reprezentowana. Rada Wydziału nie przyjął mojego wniosku i powołała na katedr po profesorze Massoniusie historyka filozofii Ludwika Chmaja, z którym zreszt byłem w jak najlepszych stosunkach”⁹.

Katedra pedagogiki, na któr Chmaj został powołany, utworzona została dopiero 12 pa dziernika, zatem odpowiedni przysięg słu bow zło ył on 13 pa dziernika. Jednocześnie od 13 X do 9 XI otrzymał płatny urlop dla załatwienia spraw osobistych, zwi zanych z przeniesieniem si z Krakowa do Wilna.

Okres wile ski w yciorycie naukowym Ludwika Chmaja trwał bardzo krótko. Objął kierownictwo Seminarium Pedagogicznego, które mie ciło si przy ulicy Zamkowej, a jego asystentką była Lidia Wołoszynówna, zarazem asystentka Zakładu Psychologicznego, kierowanego przez Bogdana Zawadzkiego. W 1939 roku Chmaj wygłosił w Wilnie kilka odczytów. I tak, w Związku Kobiet Katolickich: 20 stycznia - *Rzeczywisto społeczna a rzeczywisto wychowawcza* i 27 stycznia *Osobowo i autorytet*. Współpracował z Sekcją Pedagogiczną Związku Polskiej Inteligencji Katolickiej, gdzie miał 21 stycznia odczyt pt. *Problemy nauki współczesnej a katolicyzm*, 30 stycznia i 6 lutego dwa odczyty pt. *O freudyzmie (geneza, rozwój, wyniki)*, a 10 marca wykład *Synteza starego i nowego wychowania*. W Oddziale Wile skim Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wy szych wygłosił 1 lutego odczyt pt. *Ideaty młodzie y a współczesno* . 26 lutego na Zje dzie Wojewódzkim delegatów Okr gów i Kół Polskiej Macierzy Szkolnej w Wilnie wygłosił referat pt. *D enie o wiatowe młodzie y wiejskiej*. 17 maja, na 368 posiedzeniu, w ramach tzw. *ród literackich*, wyst pił z odczytem *Idee apostołskie A. Huxley'a*. T działalno Chmaja przerwała wojna i okupacja, podczas której przebywał w Wilnie, prowadz c badania nad histori pedagogiki i filozofii w XVII-XVIII w. Pisał m. in prac o Franciszku Ksawerym Michale Bohuszu (1746-1820) - jego yciu i działalno ci wychowawczej. W jego spu ci nie w PAN Warszawa¹⁰ jest tak e plan pracy i fragmenty cz ci I rozprawy pt. *Przemiany w filozofii współczesnej* (sprzed 1944 r.), oraz ró ne wypisy i notatki do historii filozofii i pedagogiki. Gromadził materiały do

⁹T. Cze owski: *Wspomnienia*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 22, nr 3, 1977, s. 437.

¹⁰R. Wołoszy ski: *Ludwik Chmaj*. „Biuletyn Archiwum PAN” nr 11/1968, s. 86-111.

dziejów szkół pijarskich w Koronie i na Litwie oraz do dziejów Uniwersytetu Wileńskiego.

W spuściu nie po Chmaju zachował się m. in. rękopiśmienny tekst pt. *Rozwój wiadomości moralnej młodzieży*, pochodzący sprzed 1939 roku i będący prawdopodobnie podstawą wygłoszonego przez niego w tymże roku odczytu. Zwraca w nim uwagę na nowe tendencje w pedagogice współczesnej, zmierzające do „urobienia, ukształtowania samodzielnej, wiadomej swojej siły i zadań osobowość”. Wskazuje na potrzebę badań nad rozwojem moralnym młodzieży, które pozwolą wychowawcom „dostosować lepiej i właściwiej formy swojego postępowania do linii rozwoju moralnego oddanej im młodzieży”. Zdaje sobie sprawę z trudności w przeprowadzaniu tych badań, przedstawia stosowane przez różnych uczonych (obcych i polskich) metody. Podkreśla zwłaszcza wagę tych metod, które prowokują do rozwiązania jakiegoś moralnego konfliktu. Opisuje te fazy rozwoju moralnego dziecka, mierzone m. in. zasobem wiedzy o normach etycznych i poczuciem obowiązku. Sądzi, że nie uwzględnienie przez szkołę faktu różnic w poziomie rozwoju moralnego młodzieży, prowadzi do opłakanych pod względem wychowawczym skutków¹¹.

W czasie okupacji Ludwik Chmaj uczestniczył w działalności konspiracyjnej. W 1944 roku został aresztowany, w związku z konfliktem wileńskich organizacji zależnych od rządu londyńskiego a władzami radzieckimi, i skazany na 10 lat robót przymusowych. Do kraju powrócił we wrześniu 1954 roku, zamieszkał w Warszawie i podjął pracę w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, gdzie 2 czerwca 1956 roku został profesorem zwyczajnym. W ostatnich latach swojego życia (zmarł w 1959 r.) współpracował z Biblioteką Klasyków Filozofii, robił przekłady prac historyczno-filozoficznych (m. in. Kartezjusza), wydawał ródła z historii wychowania¹².

¹¹ Archiwum PAN Warszawa, Sygnatura III-76, dok. 17.

¹² Nekrologi, wspomnienia i noty o L. Chmaj: „Ruch Filozoficzny” t. XIX, nr 3-4 (1959/1960), s. 309b-310a; „Studia Filozoficzne” nr 5/1959, s. 230-232 (K. Lepszy); „Kwartalnik Historyczny” R. LXVII, z. 2, 1960, s. 597-600 (K. Lepszy); *Słownik psychologów polskich*. Poznań 1992, s. 34 (E. Kosnarowicz).